

TILSHUNOSLIK

LINGUISTICS

Areal lingvistikada takson tushunchasi talqini

Samixon Ashirboyev*

Abstarkt

O'zbek tilshunosligining areal lingvistika yo'nalishi o'zining rivojlanish bosqichiga o'tmoqda. Bu sohada A.Jo'rayevning tadqiqoti metodologik vazifa bajarayotganligini ta'kidlash lozim bo'ladi. Ilmiy adabiyotlarda areal lingvistika terminini tilga olmasdan shu muammoning ayrim xususiyatlari haqida fikr yuritilgan ishlar ham mavjud. Ushbu ishda areal lingvistikaning juz'iy masalasi, ya'ni lingvistik takson tushunchasi va uning o'zbek areal lingvistikasida rivojlantirilishi masalasi yoritilgan. Maqolada taksonomik lingvistika, bu sohadagi ilmiy manbalar, uning lingvistik geografiyaga aloqadorligi, takson hodisasining mohiyati – uning geografik o'rni, atrof til va shevalarning ta'siri, tarixiy rivojlanish xususiyati ochib berilgan. Shuningdek, takson tushunchasining mazmuni, unda taksonlarning ishtiroki, o'zbek tili massivining taksonomik xususiyatlari to'g'risida fikr yuritiladi. Maqolada takson tushunchasining izoglossalar bilan bog'liqligi va ularning tartibini belgilashi, har bir taksonni belgilashda uning geografik o'rni, atrof tillar yoki atrof til (sheva) hodisalari bilan bog'liqligi, shuningdek, har bir taksonning o'z tarixiy rivojlanish xususiyati borligi asoslangan. Takson turlari to'g'risidagi ma'lumotlar turkiy tillar, o'zbek tili, uning shevalari misollari asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: *areal, hudud, areal lingvistika, zona, lingvistik geografiya, takson, taksonomiya, taksonomik lingvistika, sistematika, takson turlari.*

* Samixon Ashirboyev, filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti, O'zbek tilshunosligi kafedراسi.

e-mail: samixon.ashirboyev@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5202-6494

Kirish

Areal lingvistika bo'yicha tadqiqotlar o'zbek tilshunosligida endigina boshlanmoqda. Bu soha A.B.Jo'rayevning "O'zbek tili massivini areal tadqiq qilishning nazariy asoslari" (1991) asaridan keyin N.Murodova, N. Raxmonovlarning "O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini" (2017), I.Darveshovning "Areal tilshunoslik: janubi-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari" (2019) tadqiqotlarida nazariy va amaliy jihatdan o'rganish obyekti bo'ldi. Areal lingvistika O'zbekiston Respublikasida lingvistik geografiya shaklida nisbatan keng tadqiq qilindi. Bu borada V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, A.Shermatov, T.Aydarov, Y.Ibrohimov, Q.Muhammadjonov, Z.Ibrohimovalar faoliyat ko'rsatdilar. Ma'lumki, bu ishlar O'zbekiston Respublikasida areal lingvistikaning keyingi rivojlanishida ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etdi, lekin areal lingvistika va uning asosiy tushunchalarini ilmiy tadqiqotlarda qo'llash masalasida hamon bo'shliq mavjud. U nazariy jihatdan ilmiy izlanishlarga muhtojlik sezadi. O'zbek dialektologlari va areal tilshunoslik bilan shug'ullanuvchilar bu fandagi asosiy tushunchalar va uning tatbiqiy xususiyatlarini o'zlashtirishlari va uni rivojlantirishlari davr talabi bo'lib turibdi. Ushbu maqolada shu ehtiyojning kichik bir masalasi, ya'ni taksonlar ustida munozara yuritildi, takson va lingvistik hudud munosabatiga aniqlik kiritildi, biologik taksonlar va lingvistik taksonlar sistematikasi to'g'risida ma'lumot berildi hamda o'zbek tili massivining keyingi areal tadqiqotlari zarurligi asoslandi.

Tahlil usullari. Maqolaga rus va o'zbek tilidagi nazariy adabiyotlar materiallari asos qilib olindi. Shuningdek, unda axborot tizimlariga ko'proq urg'u berildi, chunki axborot manbalari mobil xarakterga ega bo'lib, undagi eng yangi ma'lumotlar maqola uchun tanlandi. Bu ishlar analiz, sintez qilindi, areal lingvistik qarashlar o'zbek tiliga tatbiqan qayta ishlandi.

Adabiyotlar tahlili. Maqolada N.Z.Gadjievaning "Turkiy areal lingvistika muammolari" (1975), A.B.Jo'rayevning "O'zbek tili massivini areal tadqiq qilishning nazariy asoslari" (1991) asarlari har tomonlama tahlil qilindi. Bu asarlar areal lingvistikaning asosi deb baholandi.

Asosiy qism

O'zbek tilshunosligida areal lingvistika kam rivojlangan soha. Bu sohada sanoqli ilmiy xodimlargina tadqiqot ishi olib bordilar va bu minimal holat hozir ham saqlanib turibdi. O'zbekiston

Respublikasida areal lingvistikaning lingvistik geografiya yo'nalishi bo'yicha tadqiqotlar nisbatan ko'proq olib borilgan. Bu borada V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, A.Shermatov, T.Aydarov, Y.Ibrohimov, Q.Muhammadjonov, N.Murodova, Z.Ibrohimovalar faoliyat ko'rsatdilar. Bu borada T.Aydarovning tadqiqotlarini ham e'tiborga olish lozim. U o'zbek tili massivida qozoq tili arealining xususiyatlarini tadqiq etdi [Айдаров 1977, 115-144; Айдаров 1991, 7-29] Shu bilan birga, dialektologiyaga oid ishlarda mualliflar areal terminini qo'llamasdan ham bunday tadqiqot unsurlarini amalga oshirishgan ham. Bunday tadqiqotchilarlar sirasiga Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkovlar kiradi [Гаджиева 1975, 19-23]. Keyingi yillarda lingvistik geografiya ustunlik qilsa-da, areal tadqiqotlar ham amalga oshirila boshlandi [Муродова va Рахмонов 2017; Дарвешов 2019]. Muhimi, O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yili A.B.Jo'rayevning "O'zbek tili massivini areal tadqiq qilishning nazariy asoslari" (rus tilida) [Джураев 1991] monografiyasi paydo bo'ldiki, bu tadqiqot areal lingvistika sohasidagi bilimlarni aks ettirishi va o'zbek areal lingvistikasiga haqiqiy poydevorni qo'yishi bilan ahamiyatlidir.

Areal lingvistikada tayanch bo'ladigan bir necha tushunchalar bor. Bular *areal, izoglossa, takson, innovatsiya, zona, kontinuum* va boshqalardir. Shulardan bu maqolada areal lingvistikaga oid adabiyotlar va axborot tizimlaridan olingan ma'lumotlar asosida takson hodisasining mohiyati va uning o'zbek areal lingvistikasiga tatbiqi masalasiga to'xtalamiz.

Shuni aytish lozimki, takson lingvistik hudud tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Lingvistik hudud (kenglik) umumiy va rang-barangdir [Джураев 1991, 11]. Lingvistik hududning yagonaligi va bir butunligi boshqa umumiylikka nisbatan farqlanadi. U turli kattalikdagi va ahamiyatli bo'lgan lingvistik taksonlardan tashkil topadi. Bu taksonlarning rang-barangligi, bir tomondan, ijtimoiy-siyosiy, lingvo-etno-geografik sharoitlar bilan, ikkinchi tomondan, o'z taraqqiyot sharoitlari bilan bog'langan [Джураев 1991, 12].

A.Jo'rayev areal lingvistikani mazmunan ikki guruhga – umumiy va taksonomik qismlarga ajratadi [Джураев 1991, 12].

1. Umumiy areal lingvistika. Uning vazifasi til va dialektlarning hududiy umumiy qonun va nazariyalarini o'rganadi va ularni tizimga soladi.

Umumiy areal lingvistika lingvistik ta'limot haqidagi fanning bir qismi bo'lib, u areal jarayonlarning deduktiv qurilmasi (umumiylikdan xususiylikka) bilan bog'langan, ya'ni areal

lingvistikaning nazariy komponentlari amaliy bilimlar, induktiv (xususiylikdan umumiylikka) modeli qurilmalarning faktik materiallari va ularga ishlov berishdir. Boshqacha aytganda, umumiy areal lingvistikada til va dialektlardan yig'ilgan materiallar fanning xususiyatidan kelib chiqib ilmiy tahlil qilinadi. Albatta, bu fikr areal lingvistikaning dialektologiya negizida paydo bo'lganligi bilan hamohangdir. Umumiy areal lingvistika lingvistik qonun va nazariyalarning umumiy modellarini ishlab chiqadi va takomillashtiradi. Ko'rinadiki, areal lingvistikaning vazifasi til va dialektlarning muayyan hududga oid umumiy qonunlari, nazariyalarini o'rganadi va ularni tizimga soladi.

2. Taksonomik areal lingvistika. U konkret *lingvisik takson*larning shakllanish tendensiyalarini, taraqqiy qilishi jarayonlarini va o'ziga xosligini tadqiq qiladi.

Takson lotincha *tartib, tuzilma, tashkilot* degan tushunchani anglatadi va takson aslida *biror xususiyati, belgilari jihatidan birlashishi* mumkin bo'lgan obyekt yoki predmetlardir [<https://ru.wiktionary.org/wiki/таксон>]. Bu tavsifda takson tushunchasining lug'aviy ma'nosi – definitsiyasi aks etgan bo'lib, unda butun-qism munosabati e'tiborga olingan, boshqacha aytganda, taksonning yirik butunlikni tashkil etuvchi bo'lak ma'nosi yoki har qanday paradigmaning tarkibiy qismi degan tushuncha anglashiladi.

Takson terminidan bir qancha fanlar foydalanadi. Aslida, bu termin biologiyaga tegishli (u quyiroqda oydinlashtiriladi). Bu termin til sistematikasida ba'zan qo'llanmagan holda ham uning ishtiroki fahmlanib kelingan. Bu ayniqsa grammatik kategoriyalar sistematikasi uchun xarakterlidir. A.Jo'rayev lingvistik taksonga o'ziga xos ta'rif ham bergan: "Lingvistik takson *dialekt-til* kompleksi bo'lib, muayyan sharoitlarda (*geografik joylashishi, atrof ta'siri va tarixiy rivojlanishi* – A.S.) shakllanib, individual strukturada ifodalangan va o'zaro bog'langan areal tizimdir" [Джуряев 1991, 14]. Bu ta'rif maxsus izoh talab qiladi. Bunda *dialekt-til kompleksi* tushunchasi mavhum tuyulishi mumkin. Buni shunday tushunish lozim bo'ladi, ya'ni til lahjalardan, dialektlardan va shevalardan tashkil topadi hamda ular birgalikda bir kompleksni hosil qiladi. Til uchun har bir lahja takson vazifasini o'taydi. Demak, ular bir butun holda kompleks (majmua)ni hosil qiladi. Konkret bir til qarindosh tillarning bir taksonidir. Yana ham bu fikrni rivojlantiradigan bo'lsak, dialekt-til kompleksi tushunchasi bir idiomni hosil qiladi. *Muayyan sharoit* tushunchasi yuqoridagi qavs ichida aks ettirilgan jarayonlarni umumlashtiruvchi vazifani bajaradi, ya'ni u

taksonlarning shakllanishi shartlarini anglatadi:

1. Takson muayyan *geografik o'ringa* egalik qiladi. Bu tushuncha tilga, shevalarga tatbiq etiladigan bo'lsa, bunday talqinlar yuzaga keladi: o'zbek tili turkiy tilning bir taksoni sifatida, asosan, Markaziy Osiyoda joylashgan, qarluq lahjasi o'zbek tilining bir taksoni sifatida ko'proq u Toshkent va Farg'ona vodiysida joylashgan [Решетов va Шоабдурахмонов 1962, 80]. Taksonni fonetik tizimga tatbiq etish ham mumkin, jumladan, ä fonemasining artikulyatsiya o'rni, boshqacha aytganda, uning old qatorligi, quyi-kengligi, lablanmaganligi uning geografiasidir.

2. *Atrof ta'sir* tushunchasini ham areal nuqtayi nazardan tavsif qilish mumkin. Bu fonetikada shunday talqin qilinadi: ä fonemasi nutq oqimida so'z tarkibidagi boshqa tovushlar bilan fonetik jarayonlarda qatnashadi, jumladan, o'zbek tilida *qanday, qanaqa* so'zlarida **q** undoshidan keyingi ä unlisi orqa qator unlisi sifatida artikulyatsiya qilinadi va atrof ta'sir maqomiga ega bo'ladi. Morfemikadagi morfonologiya atrof ta'sir tushunchasining o'zginasidir, ya'ni *oyil - oylim, qijin - qijna - qijnāq* kabi o'zgarishlar atrof tovushlar va so'z urg'usi ta'sirida yuz beradi. So'z oxiridagi **k-g** (*jüräk - jürägi*), **q-g'** (*ortāq - ortāyi*) o'zgarishlari ham fonetikadagi atrof ta'sir tushunchasi bilan bog'liqdir. Bularni taksonlarning fonetikadagi atrof ta'siri qonuniyatlari deb qarash lozim bo'ladi. Murodova va N.Raxmonovlar kelishik qo'shimchalaridagi qattqlik va yumshoqlik yonma-yon kelgan tovushlar ta'sirida yuz berishini qayd qiladi [Murodova va Рахмонов 2017, 65]. Bu atrof ta'sir tushunchasining amaliyotdagi ko'rinishidir. N.Z.Gadjiyeva markaziy o'zbek shevalaridagi singarmonizmning yo'qolishini kontaktdagi til ta'sirida yuz berganligini ta'kidlaydi [Гаджиева 1976, 38], Shuningdek, u o'zbek shevalarida ä unlisining paydo bo'lishini ham kontaktdagi til ta'siri deb qaraydi [Гаджиева 1975, 34]

3. Har bir *takson o'z rivojlanish xususiyatiga ega* va uning yana bir belgisini anglatadi. Uni fonetik hodisalarga tatbiq etadigan bo'lsak, shunday talqinlar kelib chiqishi mumkin, jumladan, Xorazm shevalarida adabiy tildagi **q** undoshi **k** va **q** undoshlari oralig'ida artikulyatsiyada bo'ladi, lekin uni F.Abdullayev **k** undoshinining orqa qator unlisi bilan birga kelishi tufayli orqa qator undoshi tarzida talaffuz qilingan deb qaraydi [Abdullayev 1961, 134]. Buning o'ziga yarasha tarixi bor. Ma'lumki, **q** undoshining bunday talaffuzi shevaning o'g'uz lahjasi va tarixan turkiy tillarning o'g'uz guruhi tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liqligi bor. Afsuski, **q~k** oralig'idagi tovush **q** undoshining **k** undoshiga o'tishi deb ham qaralgan

[Серебренников va Гаджиева 1986, 30]. Har bir til hodisasining (izoglossaning) taksonlik mohiyatini tilning (shevaning) barcha yaruslari (xususan, grammatika, leksika) materiallarida asoslash imkoniyati keng va har bir izoglossaning taksonlik xususiyatini tavsif qila olish lozim ham.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, takson tushunchasining ushbu tavsifini berishga harakat qilamiz: ***Takson lingvistik tushuncha sifatida izoglossalarning joylashish tartibini anglatadi hamda har bir til va sheva hodisalarining geografik o'rne, atrof tillarning ta'siri, tilning tarixiy rivojlanish xususiyatlaridir. Biz bu nazariy qoidani yanada ravshanlashtirishga harakat qilamiz.***

Shimoliy Farg'ona dialektal zonasini tahlil qilganda (fokus nuqtasi Namangan shahri) [Джурпаев 1991, 66; Ashirboyev 2016, 101], bu hudud yagona dialektal zona bo'lsa-da, uning taksonlariga xos bir necha xususiyatlarini qayd qilish mumkin. Bu hududda o'zbek, tojik, qirg'iz tillari, Namangan viloyatidagi qarluq va qipchoq shevalari joylashgan bo'lib, ularning har biri alohida taksonlardir va bu taksonlar tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'z talqinlarga ega. Jumladan, o'zbek tili turkiy til vakili bo'lgan qirg'iz tili bilan azaldan munosabatda bo'lib kelmoqda (taksonomik lingvistika tili bilan aytganda, kontaktdagi til). Uning Namangan qipchoq shevalarining hamon saqlanib qolishida ham muayyan darajada o'rne bor. Bu viloyatdagi qipchoq shevasi egalarining uzoq tarixiy davrlarda o'zbeklar bilan bir makon tutganligi bu yerdagi o'zbek shevalarini qirg'iz shevalaridan ayirib, tadqiq qilish imkonini bermaydi, balki u Shimoliy Farg'ona zonasining bir taksoni sifatida areal o'rganishgina uning xususiyatini to'la ochish mumkin bo'ladi. Aksincha, bu yerdagi o'zbek shevalarini qirg'izlar bilan aloqada bo'lganligi uchun ham ularni ajratib tadqiq qilish sun'iy natija beradi. Bu tahlil qolipini o'zbek-tojik tili (uning shevalari) munosabatiga nisbatan ham qo'llash mumkin. Garchi ular turli til oilalariga mansub bo'lsa-da, ular bir hududda joylashganligi tufayli tillarida o'zaro ta'sirning yuz berganligi ma'lum. Bu ilmiy tadqiqotlar orqali rasmiylashgan [Дарवेशов 2019, 25]. Demak, Namangan viloyatidagi va uning atrofidagi til va shevalarni yagona hududda shu hududning taksonlari sifatida o'rganish taksonomik areal lingvistikaning asosiy vazifasidir.

Taksonlar taksonomiyaning tarkibiy qismlaridir. Taksonomiya axborot tizimida ierarxik (pog'onaviy) qurilishga va murakkab tarkibga ega bo'lgan muayyan sohani tizimlashtirish va

tasniflash nazariyasi tarzida baholanadi [<http://kartslov.ru>].

Taksonomiyaga axborot tizimida yana shunday izoh beriladi: taksonomiya til faktlarini tasnif qilish (sistemalashtirish) asosida tadqiq qilishdir. Taksonomiya tushunchasi asosida lingvistik birliklarni ajratish, ularning xususiyatlarini ular tartibi va taqsimlanishi orqali o'rganish yotadi. Taksonomiya bo'laklar toifalarini kategoriyalarga birlashtiradi va shu asosda bo'laklar (unsurlar) va kategoriyalar (sinflar) orasidagi munosabatlar tipini ifoda qiladi. Aslida an'anaviy lingvistika taksonomik xarkatga ega bo'lgan. Ko'pincha taksonomiya konkret grammatik kategoriyalar guruhining bir umumiy kategoriyaga birlashishi deb tushuniladi, masalan, nisbat kategoriyasi, ot kategoriyasi va boshqalar [Great Encyclonary (Ru-Ru)].

Taksonomik areal lingvistika iyerarxik tillar, dialektlar kompleksi (takson), uning chegaralari, geografik va tarixiy madaniy faktorlar tahlilidir. Taksonlarni o'rganish jihatidan taksonomik areal lingvistikaning turlari (gemogen, geterogen) farqlanadi.

Taksonomik areal lingvistika *geterogen* taksonlarni tasviriy kontaktologiyaning yanada chuqurroq darajasi orqali lingvo-geografik jihatdan o'rganadi. Areal lingvistikada kontaktologiya degan tushuncha mavjud bo'lib, u muayyan tilning boshqa til bilan, uning shevalari bilan aloqada bo'lganligini anglatadi. Jumladan, Buxoro dialektal zonasi xususiyatlarini chuqurroq o'rganish uning ichki xususiyatlaridan tashqari, tashqi omillar ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ma'lumki, bu zona murakkab lingvistik tarkibga ega. Buxoro shahri, atrof tumanlaridan bir qatorlari: Kogon, G'ijduvon, Vobkent va boshqalar tojikzabon, Olot, Qorako'l va ba'zi qishloqlar shevalari o'g'uz lahjasiga tegishli, bir qator shevalar esa qarluq shevalaridir. Bu hududga turkman tilining kuchli ta'siri ham bor, lekin u hozirgi kunda kuchsizlangan. Bu o'rinda geterogen takson vazifasini tojik va turkman tillari bajaradi.

Taksonomik areal lingvistika *gemogen* taksonlarni areal o'rganadi. Taksonomik areal lingvistikaning bu turida har bir til (sheva) zonasidagi ichki munosabatlar o'rganiladi, ya'ni bir zonani tashkil etuvchi taksonlar – bir necha shevalar, qarindosh tillar bunday takson sifatida qatnashadi. Masalan, Toshkent dialektal zonasida qarluq va qipchoq lahjasiga oid shevalar o'zaro ta'siri mavjud. Ma'lumki, Toshkent viloyatining janubiy-g'arbiy chegaralarida qurama shevasi vakillari istiqomat qiladi [Перетов 1966, 7]. Ularning ham o'z tarixi, o'ziga xos madaniyati, turmush tarzi bor. Bu quramalarning shevasida ham o'z aksini topgan.

Ohangaron vohasida qadimgi qoraxitoy urug'larining keyingi avlodi yashashadi. Ular shevasi ham takson sifatida dialektal zonada o'z o'rnini bor. Garchand, ular qadimda migratsiya tufayli bu vodiya kelib qolgan bo'lsalar-da, ular ham o'z tarixi, turmush tarziga ega. Demak, bu kabi taksonlar ham hududning yagonaligini tashkil etadi.

Takson lingvistik tushuncha sifatida izoglossalarning joylashish tartibini anglatadi. Har bir izoglossa, takson sifatida muayyan tizimning tashkil topishida qatnashadi, jumladan, fonetikada orqa qator unlilar degan tushuncha bor. Bu qatorda adabiy tilda uchta unli (*o, u, o'*) qatnashishi ma'lum [Жамолхонов 2009, 109; HO'AT 1980, 48], lekin singarmonizmli shevalarda bu qatorda eng kamida to'rtta unli (*o, u, a, i*) ishtirok etadi. Bu tizimda har bir tovush bir izoglossa (uni kartada ifodalash imkoni bor) o'z maqomiga ega, ya'ni u taksonga qo'yiladigan *geografik o'rnini, atrof til hodisalarining ta'siri, har bir tovushning (fonemaning) tarixiy rivojlanish xususiyati bor. Bu talablar esa taksonlarning til orqa tovushlar tizimidagi tartibini belgilaydi.*

Yuqorida gemogen va geterogen taksonlar to'g'risida fikr yuritgan edik. Ular bilan birga taksonlarning yana quyidagi turlari ham o'rganiladi [Джураев 1991, 16]:

экстенционал (узунлик, кенглик, ёйилиш) таксон [Джураев, 1991, 17]. Bunda u yoki bu til va dialektlarga oid taksonlarning keng hududlarga yoyilishi o'rganiladi, masalan, turkiy tillar va ularning shevalari. Ma'lumki, turkiy tillar hozirgi Sibir, Oltoy, Volga bo'yi, Markaziy Osiyo, Osiyo, Kavkaz, Yevropaning sharqiy tomonlariga tarqalgan. Bunda har bir turkiy til bir takson sifatida qatnashadi. Turkiy tillar kartasida bu taksonlarning areali yorqin ko'rinadi. Bu o'rinda biz bir turkiy tilni takson sifatida asoslashga harakat qilamiz.

O'zbek tili. Markaziy Osiyoda katta hududni egallaydi. Bu til o'sha hududda aloqa va aralashuv quroli bo'lgan 100ga yaqin millatlar tilini ham hududiy jihatdan birlashtiradi. Bu tillar ichida qarindosh bo'lmagan rus, tojik tillarining, qarindosh uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman tillarining o'z hududi mavjud. Boshqa tillar tarqoq faoliyat ko'rsatadi, lekin ular ham shu hududda takson sifatida qatnashadi, ya'ni umumxalq o'zbek tili fokus nuqtasi sifatida ularga ta'sir o'tkazadi. Shuni ta'kidlash joizki, ta'sir o'tkazish termini shu tillarni singdirib oladi, degan tushunchani anglatmaydi, balki so'z o'zlashtirish, ba'zi fonetik va grammatik hodisalarda ta'siri bo'lishi mumkin (to'g'ri, ba'zilar uchun ikkinchi til bo'lishi ham mumkin, lekin bu masala taksonlikni asoslashga aloqasi yo'q). Demak, keng hududda bu til o'rin egallar ekan, o'zida ham kichik taksonlar

bo'lishi tabiiy bo'ladi, lekin har bir turkiy til hududi, aholi miqdori, kontaktdagi tillar birgalikda turkiy tillar hududini tashkil etadi. Turkiy tillar hududi tushunchasi turkiy tillar oilasi tushunchasiga mos kelmaydi. Turkiy tillar oilasi faqat turkiy tillarning o'zinigina ko'zda tutadi, ya'ni o'zbek, qozoq, qirg'iz tillari kabi. Turkiy tillar hududi esa shu hududdagi barcha tillar va ularning shevalarini qamrab oladi. Avval aytilganidek, unga qarindosh bo'lmagan tillar va chegaradosh tillar ham kiradi.

Qoraqalpoq tili. Nisbatan keng hududni egallagan. Turkiy tillarning bir taksoni sifatida unga birlashadi, lekin uning ham ta'sir doirasi bor. Ular ham taksonlarni hosil qiladi. Qoraqalpoq tiliga o'zbek (uning mahalliy shevalari), qozoq va qisman turkman tilining ta'siri bor va bu zonada ular ham takson vazifasini bajaradi.

Intensional takson. Bunda konkret bir til yoki dialekt fenomenining (asliyatining) tarqalish xususiyatlari o'rganiladi, masalan, o'zbek tili dunyoning aksariyat hududlarida amalda (rasmiy emas) qo'llanib kelmoqda. Bu til O'zbekistondan tashqari Markaziy Osiyo respublikalari, Xitoy Uyg'uristoni, Rossiya, Afg'oniston, Saudiya Arabistoni va boshqa hududlarga tarqalgan. Shundan O'zbekiston, Markaziy Osiyo va Afg'onistondagi o'zbek tili etnik o'zbeklar tilidir. O'zbeklarning jips (kompakt) bo'lib yashashi boshqa mamlakatlarda ham avj olmoqda. Bu holat hozir AQSh, Germaniya, Rossiya va Yevropaning ba'zi davlatlarida ham (migratsiya tufayli) ko'rinib qolmoqda. Saudiya Arabistonidagi o'zbeklar [<https://kun.uz/ru/01163087>] ona tillarini yo'qotish darajasida. Bu hududlardagi tillarning taqdiri turli xildir. O'zbekistonda u davlat tili, Afg'onistonda uchinchi davlat tili deb e'lon qilingan. Boshqa sobiq Ittifoqqa kirgan respublikalarda ular adabiy til sifatida ta'lim va matbuotda qo'llanmoqda, xolos. Yer sharining qayerida bo'lmasin, o'zbek tili O'zbekistondagi o'zbek tili namunasida rivojlanmoqda. Bunday sharoitda ish ko'rayotgan o'zbek tili yagona hudud tushunchasiga amal qilmaydi va bir zonani tashkil etmaydi, lekin intensionallik jihatidan ular ham takson vazifasini bajaradi.

Muayyan til intensional takson sifatidagi tarqalishining bir namunasi ingliz tilida namoyon bo'lmoqda. Bu til Angliya, AQSh, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya mamlakatlari milliy va alohida davlat tili sifatida qatnashadi, ya'ni bir tilning turli varianti maqomiga ega. Bu davlatlardagi ingliz tili umumingliz tilining taksonlaridir. Bu tillar takson sifatida unga qo'yiladigan talablarga javob beradi: o'z geografik hududiga, madaniyati va tarixi, qolaversa, ular tilining o'ziga xos xususiyati paydo bo'lgan. Intensional takson tushunchasini bir

tilning dialektal tizimiga nisbatan ham qo'llash mumkin. Jumladan, o'zbek tilining uch lahjasi uning intentsional taksonlaridir, chunki ular ham takson me'yorlari bilan o'lchanishi mumkin va o'ziga xos xususiyatlari mavjud. U ham areologik talablarga bo'ysunadi.

Adabiyotlarda lingvistik kenglik (hudud) umumiy va rang-barangligi ta'kidlanadi [Джурраев 1991, 23]. Lingvistik hududning yagonaligi va bir butunligi boshqa umumiylikka nisbatan farqlanadi. U turli kattalikdagi va ahamiyatli bo'lgan lingvistik taksonlardan tashkil topadi. Bu taksonlarning rang-barangligi, bir tomondan, ijtimoiy-siyosiy, lingvo-etno-geografik sharoitlar bilan, ikkinchi tomondan, o'z taraqqiyot sharoitlari bilan bog'langan.

Taksonomiyada taksonlar sistematikasi degan tushuncha ham bor. Har bir fanning taksonlari sistematikasi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi, ya'ni bu sistematika muayyan ierarxiyaga (pog'onaga) asoslanadi. Aslida taksonlar sistemikasini biologiyaga oidligini ta'kidlash joiz. Axborot tizimida biologik sistematika *hukmron* (*царство*) ← *sinflar* ← *otryad* ← *toifa* (*род*) ← *tur* ← *turlanish* (*разновидность*) pog'onalardan iborat ekanligi ko'rsatiladi [<https://wp.wiki-wiki.ru>]. Shu maqolada lingvistik taksonomiyaga sistemikasida *makrooila* ← *oila* ← *guruh* ← *nimguruh* ← *til* (lahja, dialekt, sheva) pog'onalari beriladi. Bunda makrooila deganda tillarning genealogik tasnifidagi Hind – Yevropa, oltoy tillari; til oilalariga esa Hind-yevropa tilining hind, eron, slavyan, Boltiq bo'yi, german, roman, kelt, grek, alban, arman tillari kabi tillar, oltoy tilining turkiy, mongol, tungus-manchjur [Реформатский 1996, 216, 224] til oilalarining taalluqliligi tushuniladi. Buni boshqa til oilalari misolida ham ko'rish mumkin.

Biologiyadagi sistematika xususiyatlari shu fanda o'z izohini topadi, lekin sistematika tamoyillariga yondashuv aynan ekanligini ta'kidlaymiz. Areal lingvistikada taksonlar sistemikasiga o'zgacha yondashuv ham mavjud. A.B.Jo'rayev ekstensional *taksonlar to'g'risida fikr yuritib*, bu sistematikani lingvistik hudud tushunchasi bilan bog'laydi va uning *dunyo tillari* (butun dunyoga tarqalgan tillar) ← *til oilalari* (lingvistik hududlar) ← *til guruhlari* (til massivi) ← *til* (dialektal zona) pog'onalarini belgilaydi. Bu tasnifdan ko'rinib turibdiki, dunyo tillari yagona til hududi deb talqin qilinmoqda va uning tarkibiy qismlari sifatida til oilalari qatnashmoqda. Til massivi tushunchasi esa til oilalarining tarkibiy qismini anglatadi. Bu sistematikani dialektal zona yakunlab beradi. Shu munosabat bilan til massivi, landshaft, til guruhi, dialektal zonalar belgilanadi [Джурраев 1991, 17].

Endi A.B.Jo'rayev sistematikasidagi ekstensional taksonni tahlil qilishga o'tamiz. Ekstensional takson va tarkiblarga ajraladigan yagona areal (komponent¹) tushunchasi shu o'rinda mos keladi. Terminning ma'nosidan anglashilib turibdiki, bu yirik tushuncha bo'lib, quyidagi taksonlarni umumlashtiradi:

- ekstensional takson komponentlaridan eng yirigi tillarning **yer sharida tarqalishidir**. U dunyo tillari degan tushunchaga korrelatsiya bo'ladi. Bu dunyo tillari kartasida yorqin namoyon bo'ladi. Dunyo tillari aksariyat hollarda muayyan hududda qaysi xalq yoki millat tarixan makon topgan bo'lsa, o'sha hududda tillar amal qilgan. Shuning uchun hudud nomi va tillarning nomlanishi shu o'rinlarda mos keladi. Turk, o'zbek, qozoq, rus, ukrain, moldovan, gruzin, arman, fransuz, ingliz, meksika kabi tillar shunday nomlanadigan hudud yoki davlat nomiga mosdir. Bunday muvofiqlik nisbatan ko'p uchraydi, lekin til va hudud nomi mos kelmasligi ham keng tarqalgan. AQSh, Germaniya, Belgiya, Efiopiya, Iordaniya, Pokiston kabi davlatlarda hudud nomi va tili muvofiqligi yo'q. Ayni bir tildan foydalanadigan bir necha hududlar ham bor, bir necha tillardan foydalanadigan hududlar ham bor. Avvalgisiga inglizxabon davlatlar hududlarini ko'rsatish mumkin. Keyingisini esa katta va kichik hududlarga ajratish mumkin. **Super katta hudud** sifatida yer sharini oladigan bo'lsak, undagi har bir til takson, yer shari tillari esa ekstensional takson sifatida qaraladi. Nisbatan katta hudud sifatida qit'alarni ko'rsatish mumkin. **Kichik hududga** bir necha tillardan davlat tili sifatida foydalanadigan davlatlarni (hududlarni) ko'rsatish mumkin, masalan, Belgiyada davlat ingliz, italyan, fransuz, nemis tillarida ish ko'radi.

- ekstensional taksonning **lingvistik hudud** komponenti. U til oilasi tushunchasiga korrelatsiya bo'ladi. Yuqorida fikrlardan yer shari yagona til makoni, geografiyasi sifatida tushuniladi. Lingvistik hudud esa ayni bir tilning yaxlit bir hududda faoliyatda bo'lishi tushuniladi. Bunga arab tilli davlatlar hududi, nemis tilli davlatlar hududi misol bo'la oladi. O'zbekiston Respublikasidagi o'zbek tilining tarqalishi ham yaxlit hudud tushunchasiga muvofiq keladi.

- ekstensional takson komponentlaridan yana biri **til massivi, landshaft**dir. U konkret bir til tushunchasi bilan korrelant bo'ladi. Til massivi lingvistik zona va azona(a+zona)larning joylashishini umumlashtiradigan maxsus yaxlit hudud bo'lib, u ko'pincha bir til doirasi bilan belgilanadi. Masalan, o'zbeklar turg'un va uyg'un yashaydigan yaxlit hudud o'zbek tili massivi, shu kabi qozoqlar

1 Компонент тушунчаси мақола муаллифи томонидан киритилди – А. С.

turg'un va uyg'un yashaydigan hudud qozoq tili massivi deyiladi. Shuningdek, O'zbekistondan tashqarida turg'un yashayotgan (Afg'oniston, Qozog'iston, Qirg'iston, Tojikiston) o'zbeklar tili ham til massivini tashkil etadi. Til massivlari ular landshaftini hosil qiladi, ya'ni qarindosh va noqarindosh tillar va muayyan tilning dialektal tarkibi landshaftni yuzaga keltiradi.

- ekstensional takson komponentlaridan eng quyisi **dialektal zonadir**. U dialektlar guruhi tushunchasi bilan korrelatsiyaga kirishadi. Ma'lumki, dialektal zona til massividagi shevalar guruhidagi tayanch sheva ta'sirida bo'lgan hududni ifoda qiladi, shu o'rinda tayanch dialekt (sheva) tushunchasi adabiy tilning tayanch shevasi degan ma'noni bildirmasligini ta'kidlashni lozim topamiz, balki u fokus nuqtasi tushunchasi bilan korrelyatsiyada bo'ladi. Bu sheva, odatda, yirik shahar shevasi bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi va unga chegaradosh bo'lgan o'zbek tili massivining dialektal zonasi A.B.Jo'rayevning tadqiqoti uchun asos bo'lganligi fanda ma'lum. Ta'kidlash joizki, o'zbek tili dialektal zonalarining belgilanishi ilk tajriba bo'lib, u nazariy jihatdan asoslangan bo'lsa-da, unda munozarali va tadqiqotlarga muhtoj o'rinlar mavjud. Ulardan biri bo'lgan A.Jo'rayev tasnifida Namangan fokus nuqtasiga ega bo'lgan janubiy-g'arbiy zonaning fonetik xususiyatlari I.Darvishov tadqiqotida reallashtirildi [Дарвишов 2019, 7] va zonaning o'ziga xos xususiyatlari boyitildi. Shuningdek, A.Jo'rayev azona (zonadan tashqari) deb yuritgan zonalarning lingvistik tabiati keyingi o'ttiz yil ichida sezilarli o'zgarishlarga uchraganligini ham ta'kidlash mumkin. Bu jarayonlar yangi tadqiqotlarni kutib turibdi.

Xulosa

Lingvistik adabiyotlarda ekstensional taksonning piramida hosil qilishi to'g'risida fikr yuritiladi [Джупраев 1991, 17], ya'ni eng quyidan dialektal zonalar joy oladi. Ular ko'p sonli bo'ladi. Uning ustiga til massivi joylashadi. Ular dialektal zonaga nisbatan kam sonli hisoblanadi. Uning yuqorisidan lingvistik hudud (amaldagi tillar) o'rin oladi. Uning miqdori til massiviga nisbatan oz bo'ladi va eng cho'qqisini yer sharidagi tillar tushunchasi egallaydi.

Lingvistik takson masalasi o'zbek areal lingvistikasida endigina e'tibor berilayotgan masala bo'lib, uning umumiy-nazariy muammolari hal qilingan bo'lsa ham, o'zbek tili massividagi xususiyatlari hali tadqiqot ob'ekti bo'lishi kutilmoqda. Demak, shevalar aralashishi va o'zaro ta'sir kuchayayotgan ushbu davrda

lingvistik hudud, til massivi, dialektal zonalar ham o'zgarib va rivojlanib boradiki, ularga yangicha yondashuv lozim bo'ladi hamda davr o'tishi bilan ular qayta tadqiq qilinishi lozim bo'ladi, chunki shevalar aralashuvi, migratsiya jarayonlarining tobora avj olishi tillarning ham aralashuvini tezlashtiradi. Shu munasabat bilan areal tadqiqotlarga muhtojlik oshib boradi.

Adabiyotlar

- Абдуллаев, А. 1991. *Ўзбек тилининг Хоразм шевалари*. Тошкент: Фан.
- Айдаров, Т. 1977. *Лингвистикалық география*. Алматы: Мектеп.
- Айдаров, Т. 1991. *Проблемы диалектной лексикологии и лингвистической географии*. Алма-Ата: Рауан.
- Ashirboyev, S. 2016. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Navro'z.
- Гаджиева, Н.З. 1975. *Проблемы тюркской ареальной лингвистики*. Москва: Наука.
- Гаджиева, Н.З. 1976. "Значение ареальной лингвистики для истории тюркских языков." *Turkologica* 2: 37- 47.
- Дарвишев, И. 2019. *Ареал тилшунослик: жанубий-ғарбий Наманган шеваларининг фонетик-фонологик хусусиятлари*. Тошкент: Наврўз.
- Джураев, А.Б. 1991. *Теоретические основы ареального исследования узбекязычного массива*. Ташкент: Фан.
- Жамолхонов, Ҳ.А. 2009. *Ўзбек тилининг назарий фонетикаси*. Тошкент: Фан.
- Муродова, Н., Рахманов, Н. 2017. *Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини*. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Муродова, Н. 2019. *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент: Barkamol fayz media.
- Решетов, В.В. 1966. "Ўзбек шеваларининг классификацияси." *Ўзбек тили ва адабиёти* 1: 5 - 11.
- Решетов, В.В., Шоабдурахмонов, Ш.Ш. 1962. *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Реформатский, А.А. 1996. *Введение в языковедение*. Москва: Аспект Пресс.
- Серебренников, Б.А., Гаджиева, Н.З. 1986. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. Москва: Наука.
- Шерматов, А. 1981. *Лингвистик география нима?* Тошкент: Фан.
- Ҳозирги ўзбек адабий тили*. 1980. Тошкент: Ўқитувчи.
- <https://ru.wiktionary.org/wiki/takson>. (10.02.2021)
- <http://kartslov.ru>. (10.02.2021)
- Great Encyclonary (Ru-Ru). (10.02.2021)
- <https://wp.wiki-wiki.ru> (10.02.2021)
- [https:// dic.academic.ru](https://dic.academic.ru) (10.02.2021)

The interpretation of the concept of taxon in areal linguistics

Samikhon Ashirboyev*

Abstarkt

In Uzbek linguistics, areal linguistics has entered into the stage of development. It should be noted that in this issue A. Dzhuraeva's research plays a methodological role. Nevertheless, in the scientific literature there are studies in which some questions of this problem have been considered without using the term "areal linguistics". The article covers in detail one of the problems of areal linguistics, that is, the problem of taxon and its development in Uzbek areal linguistics. The article also highlights the following issues: taxonomic linguistics, its scientific sources, its relation to linguistic geography, the essence of the taxon phenomenon - its geography, the influence of surrounding languages and dialects, features of historical development. The article also deals with the content of the concept of a taxon, the taxonomic features of the Uzbek-speaking errey, the role of geographical location, the influence of the contact language and dialects, the historical development of each taxon in determining the characteristics of taxa, and draws attention to the fact that each taxon has its own historical development. The variety of taxa based on the examples of the Turkic languages, the Uzbek language and its dialects.

Kalit so'zlar: *area, space, linguistics, area, zone, linguistic geography, taxon, taxonomy, taxonomic linguistics, systematics, types of taxa.*

References

- Abdullaev, A. 1991. *O'zbek tilining Xorazm shevalari*. Toshkent: Fan.
Aydarov, T. 1977. *Lingvistikalik geografiya*. Almati: Mektep.
Aydarov, T. 1991. *Problemi dialektnoy leksikologii i lingvisticheskoy geografii*. Alma-Ata: Rauan.
Ashirboyev, S. 2016. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Navro'z.
Gadjieva, N.Z. 1975. *Problemi tyurkskoy arealnoy lingvistiki*. Moskva: Nauka.

* Samikhon Ashirboyev, Doctor of Sciences in Phology, Professor, Tashkent State University Of Uzbek Language And Literature Named After Alisher Navoi, Department of Uzbek Linguistics.

e-mail: samixon.ashirboyev@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5202-6494

- Gadjieva, N.Z. 1976. "Znachenie arealnoy lingvistiki dlya istorii tyurkskix yazikov." *Turkologica* 2: 37- 47.
- Darvishev, I. 2019. *Areal tilshunoslik: janubiy-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari*. Toshkent: Navro'z.
- Djuraev, A.B. 1991. *Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva*. Tashkent: Fan.
- Jamolxonov, H.A. 2009. *O'zbek tilining nazariy fonetikasi*. Toshkent: Fan.
- Murodova, N., Raxmanov, N. 2017. *O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Murodova, N. 2019. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Barkamol fayz media.
- Reshetov, V.V. 1966. "O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi." *O'zbek tili va adabiyoti* 1: 5 - 11.
- Reshetov, V.V., Shoabdurahmonov, Sh.Sh. 1962. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: O'qituvchi.
- Reformatskiy, A.A. 1996. *Vvedenie v yazikovedenie*. Moskva: Aspekt Press.
- Serebrennikov, B.A., Gadjieva, N.Z. 1986. *Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazikov*. Moskva: Nauka.
- Shermatov, A. 1981. *Lingvistik geografiya nima?* Toshkent: Fan.
- Hozirgi o'zbek adabiy tili*. 1980. Toshkent: O'qituvchi.
- <https://ru.wiktionary.org/wiki/takson>. (10.02.2021)
- <http://kartslov.ru>. (10.02.2021)
- Great Encyclonary (Ru-Ru). (10.02.2021)
- <https://wp.wiki-wiki.ru> (10.02.2021)
- [https:// dic.academic.ru](https://dic.academic.ru) (10.02.2021)